

Smiljko Sokol

I

U prvom razdoblju francuske građanske revolucije političku vlast vrši krupna buržoazija u savezu s dijelom tzv. prosvijećene aristokracije. Nemoćnost realizacije društveno-klasnog i političkog kompromisa s plemstvom, kojim je krupna buržoazija nastojala dovršiti revoluciju, dovodi u ljeto 1792. do konačnog političkog obračuna s plemstvom. Tada započinje drugo razdoblje revolucije u kojem politička vlast pripada srednjoj buržoaziji. Ona je, međutim, prisiljena da je u određenoj mjeri, zbog velike neposredne vanjske i unutrašnje opasnosti za sudbinu revolucije a time i za temeljni klasni interesi građanske klase, dijeli sa sitnom buržoazijom i narodnim masama koje su, u krajnjoj mjeri, politički mobilizirane. Jakobinska republika koja je trajala od 10. kolovoza 1792. do 27. srpnja 1794, bila je, kako je isticao Marx, vrhunac revolucije jer se na plebejski način razračunala s neprijateljima građanske klase, s apsolutizmom i feudalizmom.

Nužnost takvog modela vršenja revolucionarne vlasti kao oblika nužne obrane građanske klase ne shvaćaju svi njezini pripadnici, jer je on, zbog ustupaka sankilotima, narodnim masama, a napose zbog primjene određenih mjera dirigitirane privrede, suprotan njezinim neposrednim ekonomskim interesima. To uzrokuje oštre političke sukobe unutar građanske klase, čiji su nosioci političke grupacije Gironda i Montagna, a koji još više utječu na radikalizaciju revolucije. Kada, međutim, prestane neposredna opasnost za sudbinu revolucije, građanska će klasa prekinuti politički savez s revolucionarnim seljaštvom i sankilotima, likvidirajući termidorskim udarom 27. srpnja 1794. jakobinsku republiku i one svoje političke vođe koji nisu shvatili, ili nisu mogli uspješno realizirati taj za nju bitan klasni interes.

Jakobinizam i *sankilotizam* dvije su temeljne, karakteristične političke doktrine koje su se oblikovale u procesu formiranja i u vrijeme jakobinske republike. *Jakobinizam* čine politička shvaćanja, napose o temeljima i organizaciji političke vlasti, i praksa vladajuće srednje buržoaske, jakobinske političke grupacije, a *sankilotizam* politička shvaćanja i praksa organiziranih grupacija sitne buržoazije i plebejskih narodnih masa. I jakobinsku

a napose sankilotsku političku doktrinu, zbog elaboracije pojedinih specifičnih neposredno-demokratskih pa i delegatskih institucija, kao i zbog otvorenog sagledavanja i izražavanja, preko modela revolucionarne vlade, nužnosti oštrog političkog obračuna sa svim kontrarevolucionarnim grupama, a napokon i zbog određenog utjecaja koji su kao sistemi političkih vrijednosti imale na revolucionarne pokrete tokom XIX stoljeća, korisno je i vrlo zanimljivo analizirati, to više što su one u nas vrlo malo poznate.

Jakobinsku političku doktrinu analizirat ćemo razmatrajući *Robespi-erreovu političku misao*, jer ona najpotpunije izražava njezine temeljne značajke. Sankilotsku političku doktrinu upoznat ćemo analizom načelnih i konkretnih stavova *narodnih društava i skupština sekcija Pariške komune*, jer se unutar njih oblikovalo sankilotsko političko javno mnijenje i zato što su one imale znatan politički utjecaj na sitnu buržoaziju i narodne mase u Francuskoj.

II

1. Robespierreova politička misao usko je vezana za njegovo aktivno političko djelovanje i borbu, pa zato ne samo što nije cjelovit sistem, nego je često u svojoj polemičnosti i tumačenju konkretnih društvenih i političkih zbivanja unutar sebe i kontradiktorna. Ipak, iz brojnih Robespierreovih govora, koje je održao u Jakobinskom klubu i Konventu, i članaka mogu se, unatoč različitosti pojedinih konkretnih stavova, izdvojiti područja koja su bila u središtu njegove pažnje i u odnosu na koja njegova ustavna i politička misao, ako je potražimo iza neposredne političke polemike i ideološko-revolucionarnog patosa, zadržava u svom razvoju određenu konstantu. To su: *shvaćanje o prirodi i karakteristikama ustavnog poretka i koncepcija o revolucionarnoj vladi*.

Raspravljajući o ustavnom poretku koji bi bio u skladu s razumom i pravedan, Robespierre, slijedeći Rousseaua, polazi od nedjeljive i neotuđive nacionalne suverenosti. On također smatra da narod ne može u cjelini vršiti neposredno svoju suverenost. Institucija predstavništva stoga je za Robespierreovu nužna, ali ona nosi u sebi velike opasnosti jer, prema njegovu shvaćanju, svako predstavništvo dovodi do korupcije. Ona, smatra Robespierre, izvire iz nezavisnosti predstavnika prema suverenom narodu i iz suviše brojnih i velikih ovlaštenja organa koji vrše funkcije u ime naroda. »Narod je dobar, njegovi delegati su pokvareni«, piše Robespierre, »i stoga samo u vrlini i narodnoj suverenosti treba tražiti zaštitu protiv poroka i despotizma onih koji vladaju«.¹

Robespierre, prema tome, kao i Rousseau u svojim kasnijim djelima, prihvaća predstavništvo samo kao nužno zlo, svjestan svih njegovih mana, i time se razlikuje od Sièyesa i drugih kasnijih ustavnih građanskih teoretičara koji, slijedeći Montesquieuovu koncepciju, prihvaćaju sistem predstavničke vlade ne samo kao tehnički jedino moguće već i najdemokratskiji

¹ *Oeuvres complètes de Robespierre*, Paris, Nancy, 1939—1958, T.4, str. 358.

sistem vršenja vlasti, koji sam po sebi znači realizaciju načela narodne suverenosti. Zato Robespierre traži putove i institucije pomoću kojih bi narod branio svoju slobodu i čuvao suverenost od onih kojima je morao u osnovi delegirati vršenje vlasti. Među sredstvima kojima narod treba da se posluži kako bi ustavom spriječio korupciju vršioca vlasti Robespierre, kao i Rousseau, navodi potrebu da trajanje mandata zakonodavnog tijela i svih drugih delegiranih organa vlasti bude što kraće i da nitko istovremeno ne može vršiti više funkcija vlasti. Zatim, delegati koji kao predstavnici naroda obavljaju funkcije vlasti moraju biti ograničeni narodnom voljom i pod kontrolom naroda. »Nikako se ne smije dogoditi«, piše on, »da oni koji su na vlasti stvaraju javno mnijenje, već obratno, javno mnijenje treba da vodi djelovanje predstavnika i sudi mu«.²

Nakon tog zapažanja, koje je i danas vrlo aktualno, Robespierre na vrlo interesantan način pobliže raspravlja o odnosu između članova zakonodavnog tijela i naroda. Jedna je od osnovnih zadaća ustava, smatra on, da podvrgne zastupnike efektivnoj osobnoj odgovornosti, koja mora biti dvostruka: *moralna* i, kako je on zove, *fizička*. Prva vrsta odgovornosti sastoji se, u osnovi, u potpunoj javnosti rada zakonodavnog tijela i svakog njegovog člana posebno. Čitava nacija ima pravo i dužnost da prati rad svojih mandatarata, što pretpostavlja objavljivanje ne samo svih odluka zakonodavnog tijela i drugih organa vlasti već i svih rasprava koje se u njemu vode. Osim toga, Robespierre je predlagao da se, radi povećanja javnosti rada i neposrednog nadzora naroda nad zakonodavnim tijelom: »Što prije podigne velebno i sjajno zdanje gdje će narodni delegati vijećati pred najmanje 12.000 gledalaca. Pred očima tako velikog broja svjedoka ni korupcija, ni intriga, ni perfidnost, neće se usuditi izbiti na površinu; samo će opća volja dolaziti do izražaja i samo će glas razuma i javni interes biti slušani«.³

Osim toga, Robespierre je tražio da se moralna odgovornost članova zakonodavnog tijela izražava i tako da oni, kao i svi drugi vršioci vlasti, u što je moguće kraćim vremenskim razdobljima podnose narodu točne i detaljne izvještaje o svom radu. »Ti izvještaji moraju biti štampani«, pišao je on, »i dostupni svim građanima. Njih treba slati u sve departmane i sve općine«.⁴

No samo moralna odgovornost članova zakonodavnog tijela nije dovoljna. Ako se želi sačuvati narodna sloboda, nužna je i njihova fizička odgovornost »koja je, u krajnjoj liniji«, smatra Robespierre, »najbolji čuvar slobode«.⁵ Da bi se mogla ostvariti fizička odgovornost vršilaca svih javnih funkcija, prema mišljenju Robespierrea, potrebno je ustanoviti dvije kategorije njezinih sankcija: »Kao prvo, nužno je da sve javne funkcije, koje je narod izabrao, narod može opozvati bez ikakvog drugog motiva do neotuđivog prava koje pripada narodu da opozove svoje mandatare.«⁶ Tako Robes-

² *Oeuvres*, T.4, str. 271.

³ *Oeuvres*, T.4, str. 320.

⁴ *Oeuvres*, T.4, str. 347.

⁵ *Oeuvres*, T.5, str. 369.

⁶ *Oeuvres*, T.5, str. 383.

pierre, slijedeći dosljedno Rousseauovu misao, prihvaća *instituciju opoziva* kao temeljnu sankciju imperativnosti mandata članova zakonodavnog tijela. I on, kao i Condorcet, polazi od koncepcije nedjeljive narodne suverenosti koja pripada naciji kao ustavnom subjektu u cjelini. No, to mu nije zapreka, kao što je bila Condorcetu, da prihvati instituciju imperativnosti mandata članova zakonodavnog tijela. On, naime, čini zastupnike odgovornima i opozivima samo prema narodu u cjelini, a ne prema konkretnim biračima u izbornoj jedinici. Robespierre nije, međutim, detaljnije razmatrao funkcioniranje institucije opoziva zastupnika i svih drugih izbornih javnih funkcionara.

Osim mogućnosti opoziva, kao sankciju fizičke odgovornosti zastupnika i drugih izbornih javnih funkcionara, Robespierre je smatrao da treba osnovati narodni sud čija bi jedina funkcija bila da štiti narod od poroka i korupcije onih na koje je delegirao vršenje svojih suverenih prava. Članovima zakonodavnog tijela, prema njegovu mišljenju, moglo bi se suditi pred posebnim narodnim sudom samo za djela dokazane korupcije i izdaje. Za mišljenja i stavove u skupštini oni ne bi uopće mogli krivično odgovarati, a za druga krivična djela odgovarali bi kao i svi ostali građani. Vršioce izvršne funkcije zakonodavno tijelo moglo bi u svakom trenutku optužiti i staviti pred narodni sud bez ikakvih ograničenja. No, kao i što se tiče opoziva, Robespierre nije uopće razradio modalitete provođenja te sankcije odgovornosti izbornih javnih funkcionara.

Dosljedno elaborirajući svoj model ograničenja organa na koje narod delegira vršenje vlasti, Robespierre se ne zadovoljava prethodnim sankcijama odgovornosti, već traži da nakon isteka mandata svi javni funkcionari, a posebno članovi zakonodavnog tijela moraju položiti narodu račun o svome radu. Narod će nakon toga odgovoriti na pitanje da li je svaki od njih sačuvao ili izgubio njegovo povjerenje. Ako se narod izjasni da je određeni javni funkcionar izgubio njegovo povjerenje, sankcija će biti njegovo proglašenje nesposobnim da obavlja bilo koju javnu funkciju. Ako pak uz to narod nađe da je neki od njegovih mandatora u vrijeme vršenja svoje funkcije počinio i neko krivično djelo, optužit će ga pred nadležnim sudom.⁷ Kako bi tekao postupak polaganja računa mandatora narodu, Robespierre nije razradio, tako da čitav njegov sistem složene odgovornosti javnih funkcionara uz višestruke sankcije, koji je oblikovao u napisima i govorima tokom jeseni 1792. i proljeća 1793. godine, ostaje s obzirom na ideje značajna ali institucionalno samo površna i neprimjenljiva skica.

No Robespierre je kasnije, pri izradi montanjarskog ustava iz 1793. godine, praktički posve odstupio od opisanih institucija fizičke odgovornosti članova zakonodavnog tijela ili, drugim riječima, imperativnosti mandata, i u osnovi prihvatio predstavnički mandat. Zašto? Odgovor je vrlo jednostavan, a ujedno i izrazit primjer kako društvena i politička zbilja uvijek traži značajne korekcije, pa i odstupanja od prethodno oblikovanog cjelovitog modela društvenih ili političkih institucija. Nijedno načelo ustavnog i političkog sistema ne može nikada biti primijenjeno u potpunosti bez odstupanja i izuzetaka. Društveni su i politički odnosi u stalnoj svojoj mijeni

7

Usp. *Oeuvres*, T.5, str. 473—495.

previše složeni da bi se mogli i htjeli u cijelosti uklapati u okvire općih modela. Stoga, a to upravo potvrđuje prethodni primjer, jedno su osnovna ustavna i politička načela koje razvija organizirana politička grupa i pojedinci, njezine doktrinarne vode u vrijeme političke borbe za vlast, a drugo su, često i suprotno, ustavne i realne političke institucije koje iz njih izvode u trenutku kad su stavljeni pred iskušenja i probleme zbiljskog vršenja političke vlasti.

Svjestan procijepa između Rousseauove doktrine, na koju se pozivao i koju je dosljedno slijedio u svojim prethodno izloženim načelnim stavovima, i potreba građanske diktature, Robespierre je ovako 15. lipnja 1793. u Konventu objašnjavao promjenu svog stava u odnosu članova zakonodavnog tijela i naroda: »Mislio sam da će biti moguće da na kraju svake legislature poslanici polože račun narodu o svome radu. Ali razrađujući taj projekt, susreo sam se s gomilom poteškoća, pa sam vidio da bi to dovelo do razbuktavanja posebnih interesa i da bi intrige mogle ugušiti vrlinu. Eto, to me je spriječilo da vam predložim takav projekt.«⁸

Kasnije, kad je na Robespierreovu političku misao još više utjecalo iskustvo neposrednog vršenja vlasti i kada se kao vođa središnje montanuarske grupacije sukobljavao s hebertistima i »bijesnima«, koji unutar sekcija Pariške komune kao svjesna jezgra neposredne demokratske političke kontravlasti djeluju nasuprot Konventu i njegovu Komitetu javnog spasa, Robespierre se, u govoru u Konventu 5. veljače 1794. godine, braneći postojeće temelje organizacije vlasti, izjasnio za kombinaciju predstavničke i neposredne demokracije kao za jedini istinski demokratski sistem vlasti. »Znam«, govorio je, »da narod ne može biti uvijek aktivan sudac. To nije ono što bih ja želio. Želio bih da vlast bude na neki način jednako udaljena od oluja apsolutne demokracije i perfidne mirnoće predstavničkog apsolutizma. Nije demokracija ona država u kojoj narod, stalno okupljen, sam odlučuje o svim javnim poslovima, a još manje ona u kojoj stotinu tisuća narodnih frakcija, izoliranih i suprotstavljenih između sebe, odlučuje o sudbini čitavog društva... Demokracija je država u kojoj suvereni narod sam odlučuje o svemu onome što doista može dobro činiti, a preko delegata o svemu ostalom.«⁹

Unatoč tome, smatramo da je Robespierre, zajedno sa Saint-Justom, unutar revolucionarne građanske političke i ustavne misli, zastupnik *najširih građanskih političko-demokratskih ideja* i da njegov model, koji je uostalom, barem načelno, realiziran u nikad primijenjenom montanuarskom ustavu iz 1793. godine, znači i do danas *krajnji domet građanske ustavne i političke teorije u primjeni institucija neposredne demokracije i demokratske organizacije temelja i funkcioniranja svih organa vlasti*.

Osim toga, Robespierre je, kao jedan od prvih političkih mislilaca, shvatio da nema političke demokracije bez *minimuma socijalno-ekonomske demokracije*. Njegova spoznaja o tome nije, međutim, kao u Rousseaua, ostala samo načelna, već je bitno utjecala na zauzimanje njegovih političkih stavova o organizaciji vlasti, o konkretnom odnosu i međusobnom utjecaju

8
Oeuvres, T.9, str. 565 i 566.

9
Oeuvres, T.9, str. 564.

političkih i ustavnih institucija, s jedne, i ekonomsko-socijalnih, s druge strane.

Tako se već od 1789. godine zalaže u Ustavotvornoj skupštini protiv ograničenog a za uvođenje općeg prava glasa. Osnovni argument koji je pri tom iznosio bio je da je u društvu koje je utemeljeno na nejednakosti bogatstva opće pravo glasa jedno od rijetkih sredstava kojima se može suprotstaviti moći novca. Kasnije će on, konstatirajući da nije dovoljno garantirati svima samo politička prava da bi se osigurala politička demokracija, otići još dalje. Potrebno je osigurati određene društvene uvjete, prije svega smanjenje nejednakosti među građanima, smatrao je, da bi se politička prava mogla realizirati. Kao i Rousseau, i on je mislio da porijeklo nejednakosti među ljudima ne izvire samo iz njihove prirode već i iz privatnog vlasništva. Ako nejednakost uzrokovana privatnim vlasništvom postane suviše velika, politička demokracija, smatrao je, bit će samo prividna, jer će siromašni građani izgubiti, a da to i ne opaze, svaku nezavisnost mišljenja i volje. Prema tome, privatno vlasništvo je za nj, kao i za Rousseaua, društveno zlo po sebi, ali zlo koje se ne može izbjeći. »Nije bila potrebna revolucija«, govorio je Robespierre u Konventu 24. travnja 1793. godine, »da bismo naučili da je velika razlika u bogatstvima izvor mnogih zala i zločina, ali mi smo svejedno uvjereni da jednakost dobara nije drugo do himera.«¹⁰

Takva njegova shvaćanja navela su jednog od najpriznatijih naprednih historičara i teoretičara francuske revolucije G. Lefebvrea da zaključi kako Robespierre nije samo »historijski vođa političke demokracije već jednako i socijalne demokracije«,¹¹ dok ga je A. Mathiez smatrao čak socijalistom. »Dovodeći do krajnjih konzekvencija misao J. J. Rousseaua«, pisao je on o Robespierreu, »nije vjerovao da se demokracija sastoji samo u političkim oblicima. On je već od Konstituanste proklamirao da će demokracija biti ili socijalna ili je neće biti... Nijedan drugi revolucionar nije govorio tim jezikom. Građanska jednakost, politička jednakost i socijalna jednakost bile su do zadnjeg dana njegova djelovanja osnovne njegove preokupacije. Socijalisti neće kasnije kazati ništa više nego on protiv nasljedstva i prava na vlasništvo. Očito je, dakle, da za Robespierrea politička revolucija nije bila dovoljna i da ju je on želio transformirati u socijalnu revoluciju.«¹²

Po našem mišljenju, međutim, a sličan stav zauzimaju i A. Soboul¹³ i D. Guérin,¹⁴ Robespierre po svom shvaćanju vlasništva i socijalne demokracije nikako nije socijalist ili socijalist utopist. Njegov je društveni ideal socijalne pravde u osnovi ideal siromašnijih slojeva srednje i sitne buržoazije. To je društvo sitnih proizvođača od kojih svatko posjeduje malu radionicu, prodavaonicu ili zemlju u tolikoj mjeri da može sam hraniti svoju obitelj, a svi neposredno razmjenjuju svoje proizvode, odnosno rezultate

10
Oeuvres, T.9, str. 650.

11
Sur la pensée politique de Robespierre, A.H.R.F., 1935, str. 487.

12
Etudes sur Robespierre, Paris, 1958, str. 23, 24.

13
Usp. Classes et luttes de classes sous la Revolution française, *Pensée*, No. 53. 1954. str. 1—24.

14
Usp. La lutte de classes sous la Première République, Paris, 1968, T.1, str. 133—147.

rada. Takvo idealno društvo odgovaralo bi njegovim osnovnim moralnim i političkim traženjima. Da bi stekao i očuvao vlasništvo, svaki građanin morao bi usavršiti, putem inicijative, rada i štedljivosti, svoju građansku vrlinu, a individualna proizvodnja i sitno privatno vlasništvo omogućili bi očuvanje nezavisnosti djelovanja svakog građanina u političkom životu.

Robespierre je, kao i Saint-Just i drugi njegovi montanjarski sljedbenici, postavljao pitanje i tražio na nj odgovore, jer on nikada nije bio utopijski politički mislilac, već je, spajajući u svojoj ličnosti političkog doktrinara i čovjeka od političke akcije, uvijek nastojao i najčešće uspijeva oblikovati svoje ideje u konkretne društvene, političke i ustavne institucije. Iskustvo dotadašnje društvene zbilje poučilo ga je da liberalni ekonomski model u smislu dosljedne primjene načela *laissez-faire*, *laissez-passer* dovodi do vrlo velike nejednakosti bogatstva među građanima, što neminovno korumpira političku demokraciju. Zbog toga su, kao i zbog nužnosti da se cjelokupno društvo i ekonomija organiziraju u službi totalnog revolucionarnog rata, Robespierre i njegovi montanjarski sljedbenici razvili *konceptiju socijalnih prava*, prema kojoj nacionalna zajednica, da bi mogla jamčiti osobna prava svim građanima i da bi se mogao ostvariti cilj njezina postojanja (što veća sreća svih građana), ima pravo nadzora nad korištenjem privatnog vlasništva i organizacije radnih odnosa.

U tom je smislu Robespierre govorio u Konventu 24. travnja 1793, sudjelujući u raspravi o sadržaju Deklaracije o pravima čovjeka i građanina u nacrtu ustava iz 1793. godine: »Definirajući slobodu kao osnovnu potrebu čovjeka, najsvetiju od svih prirodnih prava, kazali smo s pravom da ona mora biti ograničena slobodom drugih. Zašto niste primijenili isto načelo i na vlasništvo, koje je također društvena institucija? Vi ste oblikovali mnoge članove kako biste osigurali najveću slobodu vršenja prava vlasništva, ali vi niste kazali nijednu riječ o njegovoj prirodi i legitimnosti, tako da vaša Deklaracija nije napisana za sve ljude, već samo za bogataše i tirane.«¹⁵

Da bi izmijenio takav smisao predložene Deklaracije, Robespierre je predložio da se u nju unesu članovi koji sadrže osnovne elemente ograničenja neprikosновенosti prava privatnog vlasništva i, *historijski promatrano*, *prvu ustavnu garanciju socijalno-ekonomskih prava građana*. Njegovi prijedlozi bili su ovako formulirani: »1. Vlasništvo je pravo svakoga građanina koje mu zakonima osigurava da se koristi i raspolože dobrima; 2. pravo vlasništva je ograničeno, kao i ostala prava, obavezom poštovanja prava drugih; 3. ono ne smije ugrožavati ni sigurnost, ni slobodu, ni egzistenciju, ni vlasništvo drugih građana; 4. svaki posjed, svaka razmjena koji su suprotni tim načelima nemoralni su i nezakoniti; 5. društvo je obavezno brinuti se o životu svojih članova, bilo da im osigura posao, bilo da im, onda kad ne rade, osigura sredstva za egzistenciju.«¹⁶

U kontekstu takvih shvaćanja o društvenim temeljima organizacije vlasti Robespierre je — i kao idejni sljedbenik Rousseaua i kao jedan od političkih vođa revolucionarne srednje i sitne buržoazije koje su, mobilizirajući narodne mase, 10. kolovoza 1792. srušile privremeni politički i

15
Oeuvres, T.9, str. 459.

16
Oeuvres, T.9, str. 461.

ustavni kompromis podjele vlasti između plemstva i krupne buržoazije — bio protivnik načela diobe vlasti kao podjele suverenosti, kao i svakog sistema ustavne organizacije funkcionalne i organizacijske nezavisnosti legislative i egzekutive, pa i Montesquieuova traženja da jedna vlast putem međusobne ravnoteže treba da zaustavlja drugu.

Njegova doktrina o temeljima odnosa između legislative i egzekutive, koju je razvijao u mnogim napisima a posebno u listu *Defenseur de la Constitution*, br. 1-12, sažeta je i principijelno pojednostavljena u jednom od njegovih najčuvenijih govora, održanom u Konventu 10. svibnja 1793. godine, o razlozima donošenja i karakteristikama budućeg ustava. »Egzekutiva treba da se, a to je razlog zbog kojeg se ustavom formira, brine o tome da svi poštuju opću volju, ali ljudi koji je čine posjeduju svoju pojedinačnu volju, a svaka volja želi dominirati. Vršioци izvršne funkcije raspolažu pri tom javnom silom pa je njihovo djelovanje po prirodi stvari stalna prijetnja općoj i individualnoj slobodi. Upravo to su zaboravili prethodni ustavotvorci; oni su bili preokupirani samo time da stvore moćnu vladu.«¹⁷

Kako, dakle, spriječiti da se pojedinačna volja, koristeći se javnom silom, nametne općoj volji, pita se dalje Robespierre. Njegov je odgovor jednostavan. Nužno je smanjiti ovlaštenja i spriječiti nezavisnost djelovanja egzekutive. Ali na koji način, kojim se ustavnim i političkim institucijama to može ostvariti? Na to je već znatno teže odgovoriti, smatra on. »Do danas politički mislioci, koji su manje branili istinsku slobodu a više željeli izmijeniti tiraniju, nisu mogli zamisliti do dva načina da bi se postigao taj cilj. Jedan je ravnoteža vlasti a drugi tribunalat. Što se tiče ravnoteže vlasti (čitaj: diobe vlasti, prim. S.S.), mi smo mogli biti prevareni njezinim prestižom u vrijeme kad je moda tražila da se divimo našim susjedima (Englezima, prim. S. S.), u vrijeme kada nas je naša despocija silila da se divimo svakoj inozemnoj instituciji koja je pružala makar i blijedu sliku slobode. Ali kada se malo razmisli, može se zaključiti da njezina ravnoteža nije do himera koja bi dovela do apsolutne ništavnosti vlade kada ne bi nužno stvarala zajedničku ligu suprotstavljenih vlasti protiv naroda. Dokaz tome je Engleska gdje zlato i monarhova vlast stalno održavaju težište vlasti na jednoj strani... I zašto da onda uvozimo kombinacije koje balansiraju vlast tirana. Tiraniju treba iščupati iz korijena, narodi ne smiju tražiti u borbi svojih gospodara mogućnost da malo od njih odahnu, već se garancija njihovih prava mora nalaziti u njihovoj vlastitoj snazi, u njima samima.«¹⁸

Ovaj odlomak nedvojbeno potvrđuje da je Robespierre bio protivnik svakog sistema organizacije vlasti koji bi se temeljio na njezinoj diobi. On je, međutim, kao uostalom i Rousseau, upravo da ne bi došlo do konfuzije opće i pojedinačne volje, bio pobornik što preciznijeg odjeljivanja funkcija legislative od funkcija egzekutive. Takav njegov stav, koji je više puta ponavljao, navođe je neke od rijetkih teoretičara koji su se bavili analizom jakobinske političke i ustavne misli, kao npr. M. Tropera,¹⁹ da zaključe da

17
Oeuvres, T.9, str. 497.

18
Oeuvres, T.9, str. 498—499.

19
Usp. Saint-Just et le probleme du pouvoir executif dans le discours du 24 avril 1793, Actes du colloque Saint-Just, Paris, 1968, bilješka 2, str. 13. i 14.

je Robespierre prihvaćao, i čak zastupao, načelo diobe vlasti. Takve interpretacije njegova shvaćanja izvire iz nerazlikovanja sadržaja načela ili koncepcije diobe vlasti i podjele funkcija.

Uz podjelu funkcija donošenja i izvršavanja zakona različitim vršiocima, Robespierre je, kao jedno od sredstava za smanjenje ovlaštenja i moći egzekutive, tražio, i u tome se razlikuje od Rousseaua, da ona bude unutar sebe što više raspršena.²⁰

Da je Robespierre bio pristaša podređenosti egzekutive zakonodavnom tijelu i da je, odbacujući diobu vlasti, bio ujedno pobornik skupštinske vlade, svjedoči i njegova intervencija u Konventu prilikom rasprave o prijedlogu ustava 15. lipnja 1793. On se odlučno protivio neposrednom izboru članova Izvršnog vijeća kao najvišeg izvršnog organa jer bi to dovelo do njegove organizacione nezavisnosti prema zakonodavnom tijelu. »Ako ne prihvatite ovaj sistem (misli posrednih izbora Izvršnog vijeća, prim. S. S.), govorio je on, »vidjet ćete uskoro da će pod novim oblicima uskrsnuti despotizam i posebna vlast egzekutive, koja će vući korijen iz njezina izbora kao neposredne narodne delegacije. Tražim od vas da shvatite koliko je za očuvanje slobode bitno da ne bude omogućeno opasno rivalstvo između Izvršnog vijeća i zakonodavnog tijela. U tom slučaju ono će se s pravom moći osjećati kao ravnopravno zakonodavnom tijelu, a budući da po prirodi stvari iz funkcije izvršavanja, raspoložujući javnom silom, izvlači veću moć nego što ima zakonodavno tijelo, ono će se njemu i nadrediti.«²¹

On također izričito traži da najviši izvršni organ bude u svom djelovanju podređen zakonodavnom tijelu. »Prirodno je da tijelo koje je nadležno da donosi zakone nadzire ono koje je nadležno da ih izvršava. Članovi izvršnog tijela morat će, dakle, polagati račune o svom radu zakonodavnom tijelu.«²² Da se ne bi, međutim, miješalo zakonodavne i izvršne funkcije u materijalnom smislu, što bi korumpiralo prvu jer bi se umjesto općim morala baviti posebnim interesima, Robespierre smatra da zakonodavno tijelo ne bi smjelo raspolagati neposrednim sankcijama prema najvišem izvršnom organu. Ono bi trebalo imati samo mogućnost da ih, onda kada na temelju izvještaja o radu izvršnog tijela zaključujući da su neki ili svi njegovi članovi zbog korupcije ili drugih razloga uzurpirali svoja ovlaštenja, optuži pred narodnim sudom koji će im suditi.

Tako Robespierre *načelno potpuno prihvaća i institucionalno razvija model skupštinske vlade kao sistem cjelovite organizacione i funkcionalne podređenosti egzekutive legislativi.*

2. Usporedo s analiziranim shvaćanjima o temeljima i organizaciji ustavne demokracije Robespierre je, posve prirodno povezujući još više političku misao i političku akciju, ili, točnije rečeno, stavljajući ovdje političku misao posve u službu političke akcije, razvijao i *koncepciju revolucionarne vladavine*. Ako shvatimo sistem revolucionarne vladavine kao: *koor-*

20

»Neka vlast bude raspršena, manje je opasno multiplicirati javne funkcionare nego pojedincima od njih povjeriti široka ovlaštenja.«, *Oeuvres*, T.9, str. 500.

21

Oeuvres, T.9, str. 566.

22

Oeuvres, T.9, str. 505.

diniran skup akcija, mjera i institucija šire društvenih i uže političkih kojima je cilj da se efikasnom organizacijom i primjenom svih mogućih sredstava prinude koje pruža vršenje političke vlasti ostvari temeljni društveni cilj neke konkretne društvene klase koja je osvojila političku vlast u oružanoj revolucionarnoj borbi, rušeći s vlasti prethodno vladajuću klasu koja, međutim, politički još nije potpuno poražena već djeluje i izvana i iznutra kako bi kontrarevolucionarnim akcijama vratila izgublenu vlast, tad je Robespierre prvi njezin cjeloviti teoretičar i strateg.

Za Robespierreovo shvaćanje revolucionarne vladavine značajno je da on bitno razlikuje francusku revoluciju od svih drugih revolucija koje su joj prethodile: »Prethodne revolucije«, pisao je on, »imale su kao cilj samo izmjenu dinastije ili promjenu vlasti utoliko što bi je umjesto jednog vršilo više njih. Francuska revolucija je, nasuprot tome, prva koja je utemeljena na teoriji o ljudskim pravima i principima pravde. Da bi se ostvarili ciljevi prijašnjih revolucija, nije trebalo dotrčati za srećom pod skutom nove moći. Francuska revolucija traži, nasuprot, žrtve privatnih interesa općem interesu. Prethodne revolucije završavale su se trijumfom jedne grupe, naša ne može završiti do pobjedom pravde i vrline nad svim grupacijama.«²³ Takvo shvaćanje prirode i svrha francuske revolucije poslužio je Robespierreu kao opravdanje svih odstupanja od modela i institucija demokratske ustavne vlade. »Demokratska vlada«, pisao je on, »počiva na vrlini, ali u vrijeme revolucije, kad raste broj neprijatelja, unutrašnjih i vanjskih, koji ne prihvaćaju ustavne i demokratske političke institucije, već se samo koriste njihovom slabošću kako bi srušili i njih i revoluciju, vrlina sama nije dovoljna. Nužno je da se ona podupire silom i terorom jer je inače nemoćna.«²⁴ Zato teror, odnosno upotreba svih sredstava fizičke prinude prema neprijateljima revolucije za nj nije do »brza, oštra i nesavitljiva pravda«,²⁵ a kako pravda počiva na vrlini, teror je, štoviše, »emanacija vrline i manje poseban princip a više opće demokratsko načelo primijenjeno u situaciji nužne obrane domovine.«²⁶ Teror ima takve karakteristike i opravdanje samo kao sredstvo obrane revolucije i vlade naroda, odnosno demokracije. Inače se Robespierre njime ne zanosi i dobro shvaća da je teror samo jedna od mogućih tehnika vršenja vlasti. »Teror je«, pisao je on, »samo oružje koje može biti kako u čistim, tako i u prljavim rukama. On je sredstvo i kao takvo ne poznaje ni dobro ni zlo. Mač koji se sjaji u rukama heroja sličan je onome kojim se služe slugе tiranina. Ne postoje dva načina vladavine putem sile već samo jedan.«²⁷

Prema tome, Robespierre smatra da vlade koje se svojim temeljima i ciljevima bitno razlikuju mogu primjenjivati po metodama vršenja jednake mjere prinude. U tom smislu on definira revolucionarnu vladavinu kao »despotizam slobode upotrijebljen protiv tiranije.«²⁸ Revolucija je za Robespierrea totalna borba dvaju terora: terora slobode i terora tiranije; radi se samo o tome koji će od njih pobijediti. Da bi pobijedila revolucija,

23
Oeuvres, T.10, str. 544—555.

24
Oeuvres, T.10, str. 361.

25
Oeuvres, T.10, str. 362.

26
Oeuvres, T.10, str. 362.

27
Oeuvres, T.10, str. 363.

28
Oeuvres, T.10, str. 364.

teror slobode, smatra Robespierre, mora se provoditi bez kompromisa. Ili će revolucija istrijebiti svoje protivnike ili će oni nju ugušiti. »Trebalo«, govorio je on, »uništiti unutrašnje i vanjske neprijatelje revolucije ili umrijeti zajedno s njom.«²⁹

No, unatoč tim spoznajama, Robespierre ostaje dosljedan legalist i protivni se svakoj grupnoj i ličnoj uzurpaciji terora i svakom neinstitucionaliziranom nasilju. On zahtijeva revolucionarnu zakonitost po svaku cijenu, ali zakonitost koja mora biti efikasna. »Uništiti ćete neprijatelje slobode«, govorio je on, »zabadajući bodež pravde u njihovo srce. To će činiti revolucionarni sudovi, čija akcija mora biti brza kao i zločin.«³⁰

Pošto je 1792. i 1793. godine u osnovnim linijama razvio iznesene ideje o revolucionarnoj vladi, Robespierre je oblikovao cjelovitu teoriju o njezinim temeljima, institucijama i strategiji realizacije u izvještaju podnesenom Konventu u ime Komiteta javnog spasa 25. prosinca 1793. godine pod nazivom »O principima revolucionarne vlade«. Na početku izvještaja Robespierre je istakao da je vojna pobjeda nad vanjskim neprijateljem lakša i sigurnija nego što je ugušenje unutrašnje kontrarevolucije. Nakon toga izložio je razloge zbog kojih je potrebno primijeniti revolucionarnu vladavinu, njezina načela i uzroke koji sprečavaju njezinu uspješnu realizaciju.

Teorija je revolucionarne vlade, istakao je on, posve nova, kao i revolucija koja ju je razvila, i zato je ne treba tražiti u prethodno oblikovanim političkim doktrinama, već je treba protumačiti kako bi je što više građana shvatilo i prihvatilo. Da bi se shvatila revolucionarna vlada, valja je razlikovati od ustavne vlade. Razlike su između ustavne i revolucionarne vlade: »Cilj je ustavne vlade da sačuva republiku, a revolucionarne da je stvori. Revolucija je rat slobode protiv njezinih neprijatelja. Revolucionarna vlada traži prije svega izvanrednu aktivnost, jer je u unutrašnjem i vanjskom ratu. Ona je podvrgnuta manje stalnim i manje strogim pravilima jer su prilike u kojima postoji promjenljive i olujne, a napose je stoga prisiljena stalno razvijati nove i brze akcije kako bi odgovorila na sve nove i opasnije napadaje na revoluciju. Ustavna vlada bavi se prije svega građanskom slobodom, a revolucionarna javnom slobodom. Pod ustavnim režimom gotovo je dovoljno štiti pojedince protiv uzurpacije javne vlasti; pod revolucionarnim režimom javna je vlast sama prisiljena da se brani od svih kontrarevolucionarnih grupacija koje ju napadaju.«³¹

Tako Robespierre posve realno, bez demagogije i lažnog uljepšavanja, razlikuje ustavnu od revolucionarne vlade. Njegovoj bogatoj i britkoj, a može se slobodno kazati i dijalektičkoj argumentaciji u prilog primjene institucija i mjera revolucionarne vladavine, i nepriznavanju ustavnih prava i političkih sloboda onima koji bi se njima poslužili samo da sruše revoluciju, kao i njegovu političkom razgraničenju revolucije i kontrarevolucije jedva da se i danas može dodati nešto bitno novo.

»Oni koji revolucionarnu vladu nazivaju arbitrarnom i tiranskom«, nastavlja on, »ako nisu neprijatelji, glupi su ili perverzni sofisti koji izjed-

29
Oeuvres, T.10, str. 425.
30
Oeuvres, T.10, str. 364.

31
Oeuvres, T.11, str. 274.

načaju dvije suprotnosti: oni žele staviti pod isti režim mir i rat, zdravlje i bolest; ili, pak, oni više žele uskrsnuće tiranije i smrt domovine. Ako traže dosljednu primjenu ustavnih odredaba, to je samo zato da bi ih mogli nekažnjeno kršiti. Oni su kukavički ubojice koji, kako bi bez opasnosti uništili republiku, nastoje ju ugušiti širokim maksimumima kojih se sami ne drže. Istina je da ustavni brod nije izgrađen da bi zauvijek ostao u radilištu, ali je također istina da se on ne smije poslati prvi put na more u najžešću oluju najsuprotnijih vjetrova... kao što božji hramovi nisu izgrađeni da bi služili kao azil za svoje oskvrnitelje, tako ni ustav nije donesen da bi štitio zavjere tirana koji ga žele uništiti.«³²

Nakon objašnjenja razloga primjene i biti revolucionarne vlade, Robespierre se upitao da li je ona legitimna, unatoč svojoj neograničenosti i slobodi postupanja te brzom mijenjanju svojih institucija. Njegov odgovor je, bez dvoumljenja, potvrđan. Legitimnost revolucionarne vladavine izvire iz najprirodnijeg od svih zakona, zakona narodnog spasa, njezin titulus je nužnost. »Ali unatoč tome, revolucionarna vlada posjeduje svoja pravila i obuhvaća pravdu i svojevršni javni red. Ona nema ništa zajedničko s anarhijom i neradom, njezin je cilj, nasuprot tome, da ih spriječi, da uspostavi i učvrsti vladavinu zakona. Ona nije arbitrarna jer njome ne upravljaju posebne strasti već javni interes.«³³ Upravo stoga zaključuje Robespierre: »Što je prilike više sile na izvanredne mjere, to se više revolucionarna vlada mora čuvati i postupaka kojima nepotrebno krši slobodu i zadire u privatne interese. Revolucionarna vlada mora djelovati između dvije opasnosti: slabosti umjerenjaštva i krajnosti... Dva ekstrema dovode, u krajnjoj liniji, do istog rezultata. Bilo da je jedan postupak ispod ili iznad cilja, cilj je promašen.«³⁴

Može se, prema tome, zaključiti da Robespierre shvaća revolucionarnu vladavinu *samo kao izuzetan, neposrednim opasnostima za revoluciju uvjetovan sistem ograničenja posebnoga privatnoga građanskog interesa javnom vlašću, odnosno državom*. On se zalaže za totalitarizam državne vlasti samo i upravo zato kako bi, sprječavajući ujedinjenu aristokratsku i krupnoburžoasku kontrarevoluciju, omogućio i stvorio uvjete za buduću egzistenciju i razvitak liberalnoga buržoaskog političkog sistema.

Osim opće teorije, objašnjenja i strategije revolucionarne vlade, Robespierre je, iako samo sumarno, u svojim napisima i govorima više puta pokušao odgovoriti na pitanje kakva treba da bude organizacija revolucionarne vlade. Njegov odgovor je u osnovi vrlo jednostavan. Ako se revolucionarna vladavina razlikuje od ustave većim ovlaštenjima i slobodi akcije, njihovi temelji i organizacija ostaju isti. Revolucionarna vlada načelno pripada naciji kao nosiocu suverenosti, ali nacija nju, a time se njezina organizacija razlikuje od ustavne, u cijelosti delegira svojim mandatarima u Konventu. Mandatari nacije vrše revolucionarnu vladavinu svojim djelovanjem u plenumu Konventa, u komitetima Konventa ili kao zastupnici u misiji.

32
Oeuvres, T.11, str. 274. i 275.

33
Oeuvres, T. 11, str. 275.

34
Oeuvres, T. 11, str. 276.

Analizirajući organizaciju revolucionarne vlade, Robespierre je još posebno raspravljao samo o funkciji Komiteta javnog spasa i njegovu odnosu prema Konventu. »Konvent je«, napisao je, »osnovao Komitet javnog spasa ne da bi ovaj odlučujuće utjecao na njegov rad, diktirao mu dekrete i unaprijed propisivao mjere koje bi Konvent potvrđivao, već da bi davao prvi poticaj, prethodno s velikim trudom razmotrivši to pitanje, za donošenje odlučujućih stvari, koje će možda spasiti domovinu. Tako će Komitet osloboditi Konvent mučnog i dugotrajnog rada na izradi prijedloga, rada koji je jedva poznavao i nije se na nj navikao... S druge strane, Komitet može bolje od Konventa neposredno držati na uzdi ministre.«³⁵

Robespierreov opis temeljne funkcije Komiteta javnog spasa i njegova odnosa prema Konventu, s jedne strane, i ministrima, s druge strane, sve odgovara suvremenom ustavno-pravnom shvaćanju sadržaja političko-izvršne funkcije i odnosu organa koji je vrši prema zakonodavnom i upravnim organima. Može se, prema tome, zaključiti da i unutar sistema revolucionarne vlade Robespierre ostaje dosljedan pristaša načela jedinstva vlasti. *Unutar njegove doktrine revolucionarne vlade organizacija vlasti ima sve temeljne karakteristike sistema skupštinske vlade.*³⁶

III

1. Politička doktrina sankilota sekcija Pariške komune bila je, u skladu s njihovim društveno-ekonomskim i političkim položajem, mnogo radikalnija i dosljednija od jakobinske političke misli. Temeljna razlika između jakobinske i sankilotske političke doktrine sastoji se u tome što sankiloti nisu shvaćali narodnu suverenost kao apstrakciju, već isključivo kao *zbilju*, odnosno kao *neposrednu vlast naroda koji je, okupljen u primarnim skupštinama svojih sekcija, vrši u njezinoj cjelini.*³⁷

Razlika između jakobinske i sankilotske doktrine o temeljima vlasti izražena je i u različitom shvaćanju pojma suverenosti naroda. Dok jakobinci shvaćaju suverenost, iako uvijek ne upotrebljavaju dosljedno taj termin, kao *nacionalnu suverenost* (souveraineté nationale), sankiloti je shvaćaju i izražavaju pojmom *pučka suverenost* (souveraineté populaire). Ta dva različita shvaćanja sublimirano izražavaju cjelinu razlika između jakobinskog miješanog modela posredne i neposredne demokracije (pri čemu je doktrinarno naglasak više na neposrednoj, a zbiljski mnogo više na posrednoj demokraciji) i sankilotskog modela neposredne demokracije unutar kojega se institucije posrednog odlučivanja prihvaćaju samo kao korekcije na onim razinama gdje tehnički nije moguće organizirati neposredno odlučivanje u cjelini (pri čemu nema razlike između doktrinarnog i zbiljskog

35

Oeuvres, T.9, str. 613, 614.

36

U političkoj zbilji Robespierre je, međutim, odstupio od svoje doktrine primjene skupštinskog sistema u uvjetima revolucionarne vlade, jer će se upravo pod nje-

govim vodstvom Komitet javnog spasa nametnuti Konventu i stvarno mu diktirati dekrete i političke odluke.

37

Usp. A. Soboul: *Les Sans-culottes parisiens en l'an II*, Paris, 1958, str. 505.

pristupa, jer doktrina izvire i oblikuje se isključivo iz zbiljskih političkih zahtjeva).

U skladu s takvim shvaćanjem temelja političke vlasti, pariške sekcije su još u jesen 1792. godine uključile u svoje primarne skupštine sve građane bez obzira na to jesu li imale status sluge, pa je upravo njihov politički montanuarski ustavna doktrina, a kasnije i zbilja, prihvatila koncepciju općeg prava glasa. Zanimljivo je spomenuti da su neke sekcije, npr. sekcija »Tuilleries«, dale pravo sudjelovanja u svojim primarnim skupštinama i stranim izbjeglicama, a manji broj i ženama. Tako je Društvo republikanaca revolucionarna sekcije »Prava čovjeka« istaklo »da se treba boriti protiv predrasuda koje čine da je polovica ljudskog roda politički pasivna i izolirana. Zašto da žene, sposobne da osjete i izraze svoje misli, budu isključene iz sfere javnog života? Deklaracija o pravima zajednička je i jednom i drugom spolu.«³⁸ Taj stav, za ono vrijeme vrlo radikalan, o izjednačavanju političkih prava muškaraca i žena nije, međutim, prihvatila cjelovita sankilotska doktrina, pa su ubrzo i one malobrojne sekcije koje su im dale to pravo isključile žene iz svojih primarnih skupština.

Sankiloti nisu tražili samo da svi građani, okupljeni u primarnim skupštinama sekcija, neposredno odlučuju o lokalnim pitanjima, već su, priznajući nužnost postojanja nacionalnog zakonodavnog tijela, također zahtijevali da narod neposredno vrši pravo zakonodavne inicijative i da neposredno odlučuje o prihvaćanju zakona koje je izglasalo zakonodavno tijelo. »Svaki zakon pri čijoj izradi nije sudjelovao neposredno narod jest arbitraran. Suverenost počiva u građanima okupljenima u primarnim skupštinama, i njima se ne može zabraniti niti ih se može lišiti prava da odbace zakone s kojima se ne slažu«,³⁹ zaključila je još 29. rujna 1792. godine sekcija »Cité«. Sekcija »Piques« prihvatila je 12. studenoga 1792. godine nacrt o načinu sankcija zakona u kojem se između ostalog kaže: »Budući da je suverenost neotuđiva, mi moramo sami donositi naše zakone, a njihova je jedina dužnost (članova zakonodavnog tijela, prim. S. S.) da nam ih predlože. Zakoni će biti podneseni na sankciju narodu u njegovim primarnim skupštinama, a nikako nije dovoljno da ih sankcionira samo skupština koju će formirati delegati.«⁴⁰

Osim toga, narodna suverenost je za sankilote, kao uostalom i za Rousseaua, značila i nužnost političke odgovornosti i opozivosti članova zakonodavnog tijela koji nisu predstavnici naroda već samo njegovi mandatar. Tako je Leclerc, jedan od sankilotskih političkih vođa, obraćajući se narodu, u listu »L'amiu peuple« 21. kolovoza 1792. godine napisao: »Sjeti se napose da predstavljeni narod nije slobodan, i odbaci taj odurni naziv predstavnik . . . jer volja se ne može predstavljati; bilo koji od tvojih organa mora biti i djelovati samo kao tvoj mandatar.«⁴¹

38

B.N.Lb 40 2411, M. Tourneux: *Bibliographie de l'histoire de Paris pendant la Révolution française*, Paris, 1890, No 10 059.

39

F. Braesch, *La Commune de dix août 1792*, Paris, 1911, str. 1092.

40

M. Tourneux, op. cit., No 8673.

41

A. Soboul, op. cit., str. 518.

Velika većina primarnih skupština pariških sekcija smatrala je da su posredni izbori za Konvent, koje je prihvatila Zakonodavna skupština u ljeto 1792. godine, suprotni narodnoj suverenosti i neposrednoj demokraciji. Tako je sekcija »Marseille«, protivčeći se dvostepenim izborima za Konvent, zaključila da su oni »nemoralni i da ruše narodnu suverenost«,⁴² a primarna skupština sekcije »Bondy« zaključila je »da se ne može govoriti o delegaciji ako ona ne proistječe iz neposrednih izbora, pa zato prijedlog posrednih izbora samo pokazuje da se Zakonodavna skupština plaši istinske narodne volje i da ne želi narodnu delegaciju već stari predstavnički sistem«.⁴³

Na temelju prijedloga mnogih primarnih skupština, Opće vijeće Pariške komune zaključilo je 27. kolovoza 1792. godine da će drugostepeni birači javno i glasno izražavati svoj glas u prisutnosti naroda, i da će sekcije prethodno na primarnim skupštinama odrediti za koga će glasati drugostepeni birači. Tako su izbori za Konvent na području Pariške komune imali karakteristiku otvorenih posrednih izbora, jer su drugostepeni birači bili vezani strogim imperativnim mandatom, pa su se posve približili neposrednim izborima.

Primarne skupštine gotovo svih sekcija izričito su zahtijevale i isticale nužnost imperativnosti mandata članova Konventa. Tako je sekcija »La bonne nouvelle« 25. kolovoza 1792. godine pozvala sve pariške sekcije da »podsjetite svoje delegate u Konventu kako je neotuđivo pravo primarnih skupština da daju upute i da, ako nisu zadovoljne njihovim djelovanjem, opozivaju svoje delegate«,⁴⁴ a sekcija »Poissonniere« dala je izričitu uputu svom delegatu u Konventu da pri raspravi o budućem ustavu zastupa načelo opoziva članova zakonodavnog tijela od primarnih skupština. U toku rada Konventa sekcija »Quatre nations« tražila je 10. ožujka 1793. godine saziv svih sekcija Pariške komune kako bi se ovlastila izborna skupština Pariškog departmana da opozove »nevjerne i nedostojne mandatare koji su izdali funkcije koje im je narod delegirao, jer su glasali za očuvanje tiranina ili narodni plebiscit o njegovoj sudbini«.⁴⁵

Imperativnost mandata članova Konventa naglašavala se, kao njezino načelno opravdanje, neposredno prije i u toku pobune sankilotskih sekcija Pariške komune protiv Žironda 29. svibnja i 2. lipnja 1793. godine. U deklaraciji delegacije pobunjenih sekcija, koja je pročitana pred Konventom 2. lipnja 1793. godine, bilo je između ostalog rečeno: »Narodni delegati, građani Pariza već su četiri dana pod oružjem, četiri dana oni zahtijevaju da im njihovi mandatari vrate prava koja su nedostojno izdali, a sve to vrijeme mandatari su sačuvali sav svoj mir i uopće se ne osvrću na zahtjeve naroda... Štoviše, kontrarevolucija diže glavu... To je posljednji put da vas pozivamo. Smjesta odlučite da su oni nedostojni narodnog povjerenja, uklonite ih, inače ćemo to mi učiniti. Građani, narod sam odlučuje o svojoj

42
F. Braesch, op. cit., str. 522.

43
Cit. prema M. Tourneux, op. cit., No 8664.

44
A. Soboul, op. cit., str. 522.

45
A. Soboul, op. cit., str. 523.

Radilo se o prijedlogu opoziva onih članova Konventa iz Pariza koji su glasali protiv smrtne kazne Luja XVI, ili za prijedlog da o njegovoj sudbini odluči narod putem referendumu.

sudbini, on će vam, ako ga ne poslušate, oduzeti svima funkcije koje vam je delegirao.«⁴⁶

Možemo, prema tome, zaključiti da su sankiloti i u političkoj doktrini i u političkoj zbilji nastojali do krajnjih konzekvencija primijeniti imperativnost mandata. Oni su je shvaćali kao jednu od temeljnih sankcija izražavanja suverenosti naroda prema delegiranim vlastima. Ako drukčije ne može prisiliti one na koje je delegirao ovlaštenja vršenja određenih funkcija vlasti, narod kao krajnje sredstvo ima pravo oružane pobune protiv njih. U tom smislu oružana pobuna naroda nije ništa drugo do prisilno vraćanje, odnosno oduzimanje mandata.

Sankilotska politička i ustavna doktrina, za razliku od jakobinske, nije shvaćala imperativnost mandata samo kao vezanost prema naciji u cjelini, već je, što je posve razumljivo jer su sankiloti sekcija Pariške komune zbiljski bili suprotstavljeni cjelokupnom sistemu organizirane centralne revolucionarne vlasti, pod njom razumijevala i vezanost delegata prema svojim neposrednim biračima. Načelno za to nije bilo zapreke, jer je i suverenost shvaćena kao najviša, neotuđiva, neprenosiva i nepredstavljiva vlast naroda koji u jednakom svom dijelu pripada svakom pojedincu koji ga čini.

Kao i jakobinska ustavna i politička doktrina, i sankiloti pariških sekcija prihvaćaju načelo jedinstva vlasti kao temelj organizacije političke vlasti. Međutim, u skladu s koncepcijom neposredne demokracije sankilotska politička doktrina zahtijeva da narod neposredno preko primarnih skupština vrši stalan nadzor nad organima koji obavljaju izvršnu funkciju. Tako je 14. prosinca 1792. godine sekcija »Bon conseil« zaključila da treba »bez odmora nadzirati akcije egzekutive u svim granama uprave i osnovati narodne komitete za kontrolu djelovanja ministara«.⁴⁷ Većina sekcija Pariške komune na brojnim sjednicama svojih primarnih skupština raspravljala je o djelovanju pojedinih ministara i izvršnih organa, te o svojim zaključcima u peticijama i deklaracijama obavještavala Konvent. Sekcija »L'Observatoire« je tako 29. rujna 1793. tražila od Konventa da opozove »sve javne funkcionare, a napose one službenike koji su izgubili narodno povjerenje«.⁴⁸

Možemo, prema tome, zaključiti da je u političkoj doktrini i zbilji djelovanje sankilota sekcija pariške komune tokom revolucionarnih previranja 1792, 1793. i početkom 1794. godine razvijen dosljedan model specifične, možemo slobodno reći neposredno-demokratske, koncepcije skupštinske vladavine. Njezin temelj trebalo je da budu, a djelomice je to i ostvareno, primarne skupštine u kojima su okupljeni svi građani i koje permanentno zasjedaju. Primarne skupštine biraju sve organe vlasti na na svim razinama i sve javne funkcionare, i nadziru njihov rad. Osim toga, primarne skupštine imaju pravo zakonodavne inicijative i sankcije zakona koje je izglasalo zakonodavno tijelo, a mogu same vršiti i sudsku funkciju.

46
Réimpression de l'ancien Moniteur, T.16,
str. 548.

47
A. Soboul, op. cit., str. 512.

48
A. Soboul, op. cit., str. 526.

Kao krajnje sredstvo podvrgavanja izabраниh delegata svojoj volji, koji kao njihovi mandatori obavljaju funkciju vršenja vlasti, primarne skupštine imaju pravo pokrenuti oružani narodni ustanak. U toku oružanog narodnog ustanka prestaje funkcija svih delegiranih organa vlasti (zakodavnih, izvršnih i sudskih) i narod, okupljen u svojim primarnim skupštinama, sam neposredno preuzima obavljanje svih funkcija svoje suverene vlasti.

Takav sistem organizacije vlasti doista se može tretirati kao u društvenom smislu neposredno-demokratski, jer delegirani organi na višim razinama odlučivanja obavljaju samo one funkcije koje se tehnički, zbog njihove prirode, ne mogu neposredno vršiti u primarnim skupštinama, a pri tom su strogo ograničeni i funkcionalno vezani njihovim uputama i nadzorom.

2. Kako bismo potpuno upoznali sankilotsku ustavnu doktrinu, osvrnut ćemo se ukratko na prijedloge o organizaciji vlasti koji su izneseni u jednom u nas nepoznatom sankilotskom ustavnom nacrtu. Tokom ustavne rasprave u Konventu 17. lipnja 1793. godine pročitano je pismo građanina Boissela, koji je tražio da se Konvent upozna i pri donošenju ustava vodi računa o brošuri u kojoj su, pod naslovom »Razgovori čiče Gèrarda o političkom ustavu i revolucionarnoj vladi francuskog naroda« (Les entretiens du père Gérard sur la Constitution politique et le gouvernement révolutionnaire du peuple français), iznesena, u obliku redigiranih članova ustava s komentarom, shvaćanja sankilota o tome kakva treba da bude buduća ustavna organizacija Francuske. Konvent je, međutim, izričući pohvalu djelu i šaljući ga na proučavanje Komitetu za javni odgoj, izbjegao da o njemu raspravlja i zauzima stavove.⁴⁹ Takvo rješenje bilo je jedino moguće jer se montanjarska većina u Konventu tada još nije mogla otvoreno politički suprotstaviti traženjima sankilota, a nije ih, zbog klasnih interesa koje je zastupala, mogla ni prihvatiti.⁵⁰

Prema, u brošuri izraženom, sankilotskom prijedlogu ustavne organizacije, sve vlast pripada neposredno narodu okupljenom u primarnim skupštinama koje su izraz neotuđive narodne suverenosti. Primarne skupštine birale bi organe komuna — komunalno vijeće i upravu neposrednim izborom, dok bi departmani bili ukinuti. Komunalne skupštine bile bi dužne polagati račun o svom radu narodnim društvima i primati od njih upute kako da obavljaju svoje poslove.⁵¹ Rezultati odlučivanja komunalnih skupština i uprave trebali su se dostavljati narodnim društvima, koja bi ih zatim, ako bi smatrala potrebnim, preko komunalnih izaslanika slala Skupštini narodnih delegata da bi u njoj bili oblikovani u zakone koje će narod prihvatiti ili odbaciti. Skupština narodnih delegata ili Centar

49

Usp. Arch. *Parlementaires*, T.66, str. 591.

50

Polazeći od navedenog zaključka Konventa, brošuru »Razgovori čiče Gèrarda...« našli smo u Arch. *Nationales* u Parizu kao *Deuxieme annexe a la séance de la Convention nationale du lundi 17 juin, 1793 au matin, Carton AD 1 66, chemise 2, piece No 27.*

51

Poglavlje III, odjeljak I, čl. 16 prijedloga političkog ustava.

republike (u prijedlogu se za isto tijelo upotrebljavaju usporedno oba naziva) mora se osnovati, ističe se u prijedlogu, jer »kao u velikoj obitelji, ni unutar nacije svi ne mogu obavljati sve poslove i odlučivati o svemu, već za najšira pitanja, koja po svom sadržaju obuhvaćaju čitavu naciju, mora postojati centar kome će se obraćati sve volje i sve snage obitelji, da bi odlučili koja će većina biti zakon.«⁵²

Skupštinu narodnih delegata ili Centar Republike: »Francuski sankiloti osnivaju, smatrajući da time utemeljuju jedan centar kome će se različite sekcije republike moći obraćati i slati mu svoje prijedloge i odluke da bi sačuvala svoje jedinstvo i nedjeljivost, kao i da bi što hitnije i uspješnije odgovorile različitim potrebama republike i usmjerile cjelokupnu političku mašinu prema prosperitetu i sreći, kojih je francuski narod dostojan. Oni ne biraju time sebi gospodara, niti će moći trpjeti, pošto su srušili monarhiju, da grupa pokvarenjaka, kumulirajući u svojim rukama ukupnost nacionalne vlasti, liši narod njegove suverenosti, da bi ga, kao što je to bio do danas slučaj s Konventom, izložili strahotama gladi i rata i podvrgli ga ropstvu.«⁵³

Prema prijedlogu, koji je i ovdje kao i u cjelini prilično neprecizan i pisan izrazito političko-revolucionarnim rječnikom, Skupština narodnih delegata imala bi 1200 članova, koje bi na dvije godine birao neposredno narod u narodnim društvima ili u primarnim skupštinama. Skupština narodnih delegata raspravljala bi o prijedlozima zakona koji bi joj bili dostavljeni na temelju narodne inicijative. U tu svrhu prijedlog je predviđao da se unutar skupštine osnuje poseban središnji ured za korespondenciju, koji bi primao prijedloge i odluke komunalnih skupština i uprava koje bi skupštini slala narodna društva. Za svaku komunu vodila bi se kartoteka svih prijedloga i odluka, a ured bi o njima bio dužan obavijestiti nadležni resorni komitet skupštine ili njezin plenum, i o tome odmah izvijestiti narodno društvo koje mu je poslalo prijedlog ili odluku.

Skupština narodnih delegata ne bi imala pravo donošenja zakona, već bi samo izrađivala njihove nacрте, a zatim ih slala na raspravu narodnim društvima i primarnim skupštinama, koji bi o njima raspravljali, te ih zatim prihvaćali ili odbacivali. Donošenje općih akata (prijedlog, naime, ne pravi razliku između ustava, zakona i dekreta) bilo bi tako posve u neposrednoj nadležnosti primarnih skupština i narodnih društava. Prijedlog, međutim, nije uopće razrađivao način odlučivanja narodnih društava i primarnih skupština o donošenju općih akata, odnosno zakona, ostavljajući po strani vrlo značajno pitanje odnosa između primarnih skupština i narodnih društava pri odlučivanju, kao i pitanje potrebe većine primarnih skupština i narodnih društava koja bi se morala izjasniti u prilog zakona da bi bio prihvaćen.

Osim što bi na temelju narodne inicijative izrađivala nacрте zakona, Skupština narodnih delegata obavljala bi u svom plenumu političko-izvršnu funkciju, a podijeljena na komitete, upravne poslove republike. Prema

52
Poglavlje VI, čl. 6. prijedloga političkog
ustava.

53
Preambula prijedloga političkog ustava.

prijedlogu, skupština bi birala, razrješavala i nadzirala sve javne funkcionare Republike, a komiteti, koji bi bili sastavljeni isključivo od njezinih članova, obavljali bi poslove koje su obavljali ministri.⁵⁴

Takva Skupština narodnih delegata bila bi »zapravo centar svih narodnih društava Republike, koji će djelovati samo zajedno s njima i samo u zajedničkom cilju. Stoga će narodna društva imati pravo i dužnost da očiste iz njegova tijela one njegove članove čije bi ponašanje i intrige mogli zaraziti i korumpirati narodne mase«. ⁵⁵ Možemo, prema tome, zaključiti da je prijedlog predviđao strogu i potpunu imperativnost mandata članova Skupštine narodnih delegata.

Dvije su temeljne karakteristike prijedloga, koje ne nalazimo tako izrazito prisutne u analiziranoj sankilotskoj široj političkoj doktrini. *Prvo, izrazito naglašena decentralizacija vršenja cjelokupne vlasti, koja u njezino središte stavlja komunu*, tako da možemo govoriti i o primjeni svojevrsnog komunalnog sistema. Po našem mišljenju, ustavna organizacija, prema prijedlogu značila bi ne samo decentralizaciju vlasti u klasičnom smislu riječi nego i značajno unošnjeje elemenata neposredno-demokratskog odlučivanja i na one razine na kojima je tehnički nemoguće primijeniti klasične oblike neposredne demokracije. U tom smislu može se kazati, ne samo zbog upotrebe termina delegat, da je prijedlog pokušao osmisliti specifičan oblik delegatskog odlučivanja u političkoj sferi.

Po našem mišljenju, autori tog sankilotskog modela organizacije vlasti nisu bili pri izboru navedenih rješenja inspirirani samo Rousseauovom doktrinom, već i spoznajom da sankiloti mogu realno utjecati na vršenje političke vlasti samo unutar lokalnih zajednica, gdje narodna društva, u kojima su oni mogli najlakše zadobiti politički utjecaj, kao što je to već tada bilo u većini sekcija Pariške komunc, mobiliziraju i usmjeravaju primarne skupštine, odnosno cjelokupno stanovništvo. Uvjereni već tada da je politička snaga organiziranih sankilotskih masa veća od eventualnih centrifugalnih težnji u provincijskim departmanima, oni nisu imali ozbiljnog razloga da se plaše stvarno decentralizacije i neposredno-demokratskog sistema društvenog odlučivanja.

Druga je temeljna karakteristika prijedloga *povezivanje cjelokupne organizacije institucija ustavne vlasti s političkom organizacijom narodnih društava ili klubova*. Vrlo je značajno da su autori prijedloga shvatili da sankilotske mase mogu pokušati osvojiti političku vlast i organizirati njezino vršenje u svom interesu samo ako se politički povežu i organiziraju. Upravo zato prijedlog nastoji da narodna skupština, gdje su sankiloti već tada imali znatan utjecaj, učini organiziranim političko-institucionalnim impulsima cjelokupne organizacije ustavne vlasti. Na taj bi se način narodna društva mogla transformirati u jedinstvenu političku stranku u suvremenom smislu riječi.

Načelo jedinstva vlasti i sistem skupštinske vlade u prijedlogu nisu samo načelno prihvaćeni nego su i dosljedno provedeni. Narod, posve u

54
Usp. poglavlje IV, odjeljak II, čl. 125, prijedloga političkog ustava.

55
Poglavlje IV, odjeljak I, čl. 11. prijedloga političkog ustava.

skladu s Rousseauovom koncepcijom, odlučuju o donošenju općih akata, a skupština ih samo priprema. Suprotno Rousseauovom traženju i rješenju žirondinskog nacrtu i montanjarskog ustava, prijedlog ne dijeli izradu zakona i njihovo izvršavanje jer obje funkcije vrši, na razini Republike, Skupština narodnih delegata. Tako je u skupštini i organizaciono i funkcionalno koncentrirana sva vlast koju neposredno ne vrši narod.

Možemo slobodno reći da je sankilotski prijedlog političkog ustava, iako mnoge njegove institucije nisu elaborirane i operacionalizirane, pa je stoga zbiljski bio neprimjenjiv — čak i uz pretpostavku da bi sankiloti uspjeli osvojiti političku vlast, što, dakako, zbog stupnja društveno-ekonomskog razvitka, i na njemu utemeljenih klasnih odnosa, nije bilo nikako moguće — *načelno izrazio neposredno-demokratski i unutar njega specifičan delegatski skupštinski sistem političkog odlučivanja.*

IV

Ako, na knaju, usporedimo osnovne značajke *sankilotizma i jakobinizma* kao političkih doktrina i kao političkih pokreta, možemo zaključiti ovo: sankilotski politički pokret nastojao je, putem permanentnog i nezavisnog djelovanja primarnih skupština sekcije, putem neposredno-demokratskog donošenja zakona te političke imperativnosti mandata zastupnika i drugih izabranih funkcionara, ozbiljiti što potpuniji model u društvenom smislu neposredne demokracije. Unutar njega, za razliku od jakobinske prakse, koncentracija revolucionarne vlasti vršila bi se u društvenoj bazi. Revolucionarna vlast ne smije se prenositi na centralne revolucionarne organe, jer svako prenošenje znači njezino otuđenje od sankilotskih masa. Zato se sankiloti i u vrijeme izrazite neposredne ugroženosti od unutrašnje i vanjske kontrarevolucije protive svakom obliku lične ili grupne diktature, te traže da bazične narodne organizacije (komunalne sekcije ili narodna društva) nadziru djelovanje i sankcioniraju odluke svih centralnih organa revolucionarne vlasti.

U političkoj revolucionarnoj aktivnosti *sankilotizma* ističu se i provode dva osnovna načela: *načelo javnosti i načelo jedinstva djelovanja*. Načelo javnosti izvire iz *sankilotskog* shvaćanja sekcija kao bratskih zajednica građana koji u njima neposredno stupaju u društvene odnose. Ono je uvjet funkcioniranja njihova neposredno-demokratskog modela vlasti, a uz to i temelj ozbiljenja revolucionarnog nadzora zbog spasa revolucije. »Za patriota ne postoji ništa lično«, zaključila je sekcija »La Fontaine de Grenelle«, »on sve iznosi pred svoju braću u komuni: radosti i boli, sve treba povjeriti na skupovima svoje braće; evo izvora javnosti koja karakterizira bratsku odnosno republikansku vladu.«⁵⁶ Načelo javnosti očitivalo se u praksi ne samo u tome što su sva administrativna i sudska tijela sekcija Pariške komune raspravljala i odlučivala javno i što su se svi izbori i donošenje svih odluka vršili javnim glasanjem — najčešće aklamacijom

56

Cit. prema A. Soboul: *De l'an II a la Commune de 1871*, A.H.R.F., 1971, str. 539.

— već i u tome što se sveukupni javni i privatni život odvijao pred očima javnosti, i tako bio u sferi politike. Samo »loši građani«, odnosno neprijatelji revolucije djelovali su tajno, pa se traženje i prijavljivanje neprijatelja u svijesti sankilotskog javnog mnijenja smatralo jednom od najviših građanskih vrlina.

Odlučivanje aklamacijom bilo je istovremeno izraz političke jedinstvenosti sankilotskog pokreta i poticaj njegovu stalnom obnavljanju i jačanju. Osjećajući se relativnom manjinom u odnosu prema jakobinskoj buržoaziji i seljaštvu, s kojim nisu imali značajnije veze, u uvjetima aristokratske kontrarevolucije, sankiloti su mogli djelovati kao revolucionarni politički subjekt samo ako su stalno obnavljali svoje jedinstvo, i to usklađivanjem političkih akcija i što masovnijim sudjelovanjem na sjednicama njihovih permanentnih primarnih skupština gdje se oblikovala njihova zajednička politička svijest, a donkle i svojevrsna politička ideologija. »Budimo uvijek istog mišljenja, budimo bratska zajednica!«⁵⁷ bila je jedna od najčešćih sankilotskih parola koja svjedoči da je težnja političkoj jedinstvenosti i masovnosti bila duboko u kolektivnoj svijesti sankilotskih masa. Zanimljivo je spomenuti da se govorenje »ti« umjesto »Vi« i naziv »građanin« javlja u revolucionarnoj javnosti u ljeto 1793, usporedo s radikalizacijom revolucije pod pritiskom sankilota. Jakobinski je Konvent, međutim, 11. studenoga 1793. odbio da propiše obraćanja sa »ti« i »građanine« kao obavezno, no unatoč tome ono se zadržalo kao opća praksa do termidorskog udara, a u znatnoj mjeri i kasnije.

Jakobizam je osnovnim pitanjima revolucije i vršenja revolucionarne vlasti pristupao drugačije od sankilotizma. Prema jakobinskom modelu, revoluciju priprema uski krug odlučnih ljudi koji, dobro organizirani i međusobno povezani, djeluju u tajnosti, dok narodne mase treba da sudjeluju samo u neposrednom osvajanju političke vlasti, vršeći revolucionarni pritisak ili podižući ustanak. Nakon osvajanja političke vlasti, njezino vršenje treba da se koncentrira unutar revolucionarne političke jezgre, što se odražava i na novu organizaciju revolucionarne državne vlasti koja se mora centralizirati i hijerarhizirati. »Narodni pokreti su opravdani samo ako ih tiranija čini nužnima, inače sprečavaju efikasno djelovanje revolucionarne vlade... nužno je uspostaviti jedinstvo stavova, što se može postići samo tako da se svi patrioti uključe u Jakobinsko društvo, matično društvo, koje je istovremeno izraz i podrška diktature javnog spasa,«⁵⁸ pisao je službeni »Journal de la Montagne« 15. svibnja 1794. godine.

Prema tome, za razliku od sankilotizma, *jakobinizam* je, kako na planu državne vlasti, tako i unutar svoje političke organizacije (jakobinskih društava), u praksi težio koncentraciji, centralizaciji i hijerarhizaciji revolucionarnog odlučivanja. Revolucionarni impulsi dolaze, s obzirom na pripadnika, iz uske revolucionarne jezgre (Jakobinsko društvo u Parizu na političkom, a Komitet javnog spasa na državnom planu) koja potiče, usmjerava i nadzire sve druge revolucionarne strukture (pridružena jakobinska i druga narodna društva širom Francuske na političkom, a Konvent, zastup-

57

Cit. prema A. Soboul: *De l'an II...*, op. cit. str. 540.

58

Cit. prema tekstu *Réimpression...*, op. cit., T.20, str. 489.

nika u misiji, Privremeno izvršno vijeće odnosno izvršne komisije te departmanske i komunalne organe vlasti na državnom planu).

Jakobinske političke vođe, kao i većina ostalih jakobinskih političkih boraca, ispoljavale su u političkim istupima, a napose u političkoj borbi, određene zajedničke karakteristike, pa se pojmom jakobinizam često označava i specifičan politički temperament,⁵⁹ koji se sastojao u vrlo dosljednom držanju unaprijed proklamiranih načela, te u isticanju i ponosu da se uvijek i u svemu ima pravo. Osim toga, jakobinizam je, kao način političkog djelovanja, karakterizirao i netolerantan odnos prema svima koji su izražavali suprotne stavove i traženje jedinstva, koja, za razliku od sankilotske jedinstvenosti, nije spontano, već uzdignuto na stupanj principa, proistječe iz sektaškog odnosa prema drugim revolucionarnim grupacijama.

Kao specifičnu revolucionarnu tehniku, jakobinizam je karakterizirala beskompromisnost prema svim političkim protivnicima, i tome sukladna organizacija vlasti, te razvijena politička, uvjetno kazano stranačka, organizacija kao njezin politički temelj.

59

Usp. Gaston-Martin: *Les Jacobins*, Paris, 1945, str. 89. i dalje.